

Geenit vai ympäristö? Monikulttuurinen kamppailu autismin ontologiasta

Joni Jaakola

Monikulttuurisuus on ajankohtainen puheenaihe terveydenhoidossa yhä lisääntyvän maahanmuuton seurauksena globalisoituvassa maailmassa. Tässä esseessä tarkastelen sairauden monikulttuurisuutta maahanmuuton ja autismin esimerkkien avulla. Tutkimuksissa on todettu, että maahanmuuttajien lapsilla on korkea riski saada autismediagnoosi (Keen, Reede & Arnone 2010). Länsimaista ainakin Ruotsissa ja Yhdysvalloissa diagnoosi oli yleisempi somalimaahanmuuttajien lapsilla verrattuna maiden kantaväestöön tai muiden etnisten vähemmistöjen jälkikasvuun (Barnevik-Olsson, Gillberg & Fernell 2008; Decoteau 2017; Hewitt et al. 2016). Autismediagnoosien räjähdysmäinen kasvu on Yhdysvalloissa johtanut jopa puheisiin ja spekulatioihin autismediagnostiikasta (Arkowitz & Lilienfeld 2012). ”Epidemian”, kuten itse autisminkaan, syistä ei olla yksimielisiä, vaan selitysten välillä käydään neuvottelua, ja maahanmuuttajien omat käsitykset poikkeavat länsimaisen lääketieteen vastaavista.

Lääketieteellisessä antropologiassa nähdään, että kulttuurilla on suuri merkitys siihen, miten terveys ja sairaus käsitetään, miten sairautta tulisi hoitaa ja kuinka terveydenhoito tulisi yhteiskunnassa järjestää. Eri kulttuureista tulevat voivat ajatella eri tavoin sairauksien syistä ja seurauksista. (Honkasalo, Salmi

& Launis 2012, 12; Tiilikainen 2012, 169–170.) Yksilötasolla kulttuurin vaikutus näkyy esimerkiksi ihmisten terveystietoisuudessa. Ihminen ajattelee terveydestään ja toimii edistääkseen sitä kulttuurisesti muotoutuneiden arvojen, uskomusten, asenteiden ja toimintatapojen mukaisesti. (Honkasalo ym. 2012, 13.) Kun sairautta tarkastellaan kulttuurin yhteydessä, sitä ei tulisi käsittää pysyväksi vaan tilannekohtaisesti muuttavana ja aina uudelleen neuvoteltavana; sama sairaus näyttäytyy hyvin erilaisena filosofin, historioitsijan ja lääkärin silmin katsottuna ja eri aikoina (Tuohela 2012, 59).

Lähtökohtani antropologi ja filosofi Annemarie Molin (1999; 2002) ajattelua seuraten kuitenkin on, että erilaiset käsitykset yhdestä sairaudesta eivät ole vain erilaisia näkemyksiä samaan asiaan – tässä tapauksessa autismiin – vaan toisistaan poikkeavia *ontologioita*. Molin mukaan ontologiat ovat olemisen tapoja, joissa sairautta performoidaan erilaisilla tavoilla. Erilaiset käsitykset sairaudesta eivät ole vain mielipiteitä vaan omia todellisuuksiaan, joilla on reaalisia seurauksia. Vastaavasti kun näiden todellisuuksien välillä käydään kamppailua siitä, mikä on ”pätevin” tapa olla, voidaan puhua *ontologian politiikasta* (*ontological politics*) (Mol 1999).

Essee

Vaikka autismilla olisi sama biolääketieteellinen pohja kulttuurista ja ajasta riippumatta, on sekin vain hämärästi lääkäreiden saavutettavissa erilaisten historiallisesti muotoutuneiden tutkimuskäytänteiden ja teknologisten laitteiden, kuten magneettikuvauslaitteiden avulla. Laboratorio ei ole objektiivinen työtila, kuten filosofi Bruno Latour ja sosiologi Steve Woolgar teoksessaan *Laboratory Life* (1986) korostavat: tieteellisen tiedon luominen ei ole riippuvaista vain ihmisistä ja heidän sosiaalisista suhteistaan. Tosiasioita ei löydetä, vaan ne rakennetaan – ja tämä vaatii työtä ja myös ei-inhimillisten tekijöiden aktiivisuutta. Tutkimuslaitteet ja länsimaisen lääketieteen historia ovat mukana rakentamassa käsitystä siitä, mitä autismi on. Vastaavasti kulttuureissa, joiden terveydenhoitojärjestelmä poikkeaa länsimaisesta normista ja joiden tautiluokitukset, klinikoilla käytössä olevat laitteet ja terveydenhoitojärjestelmät ovat erilaiset, autismi rakennetaan ja hoidetaan erilaisin keinoin, esimerkiksi uskonon ja kansanlääkintätiedon suomin avuin.

Käsittelen esseessäni ensiksi viimeaikaisesta tutkimuskirjallisuudesta löytämäni kahta erilaista ontologiaa: avaan, mitä autismilla tarkoitetaan länsimaisessa lääketieteessä, mitä syitä autismin ja erityisesti maahanmuuttajien suuremman autisimiriskin takaa on löydetty ja miten nämä poikkeavat somalimaahanmuuttajien omista hahmotuksista. Toiseksi tarkastelen, miten keskustelu autismin syistä liittyy terveyden eriarvoisuuteen ja taisteluun erilaisista todellisuuksista. Huomioni on erityisesti Yhdysvaltojen tilanteesta, jota käsittelee sosiologi Claire Laurier Decoteaun (2017) somalivanhempien autismitähtämyksiä koskevan tutkimusesimerkin valossa. Kolmanneksi pohdin sairauteen ja terveyteen liittyvien käsitysten kulttuurista muovautuvuutta ja sekoittumista. Lopetan esseen kokoavaan pohdintaan.

Autismin kaksi ontologiaa

Autismia ja somalimaahanmuuttajia koskevasta tutkimuskirjallisuudesta voidaan hahmottaa kaksi erilaista historiallisesti rakentunutta autismin ontologiaa. Ensimmäinen nojaa 1800-luvulla länsimaissa institutionalisoituneeseen lääketieteeseen ja esimerkiksi teknologisiin laitteisiin, joiden avulla autismin aiheuttama geeni olisi ainakin periaatteessa mahdollista löytää. Toinen, maahanmuuttajien omiin näkemyksiin liittyvä ontologia, turvaa esimerkiksi uskontoon ja kansanparannukseen.

Autismi on länsimaisessa lääketieteessä neurobiologisen kehityksen häiriöihin liittyvä diagnoosi. Se perustuu muun muassa kielen ja sosiaalisten taitojen kehityksen hitauteen ja ongelmiin lapsuudessa. Diagnoosi on yleensä tehty puheen tuottamisen ja kognitiivisten taitojen ongelmien sekä käyttäytymiseen liittyvien seikkojen kuten aggressiivisuuden, empatian puutteen ja stereotyyppisen käytöksen pohjalta. Autismi nähdään ihmisen geeniperimään liittyvänä pysyvänä tilana, jota ei voi parantaa.¹ (Crafa & Warfa 2015; Decoteau 2017, 169–170, 171; Tuchman 2003.) Aikaisemmissa tutkimuksissa autismin syyksi on esitetty niin korkeaa synnytyksikää (Sandin et al. 2012), äitiyden aikaista maastamuuuttoa (Crafa & Warfa 2015; Keen et al. 2010) kuin ”jääkaappiäitiä”, joka ei ole osannut vastata kehittyvän lapsensa tunteisiin oikealla tavalla (Hacking 2009, 162). Jälkimmäisin käsitys on tällä hetkellä pitkälti kuopattu. Nykyisin autismin syyt liitetään geeniperimän lisäksi usein raskausaikaan ja sen komplikaatioihin kuten huonoon ravintoon tai pakolaisuuden aiheuttamaan stressiin (Crafa & Warfa 2015).

Länsimaiset näkemykset autismin aiheuttavista tekijöistä ovat usein psykologia- ja biologiavoittoisia. Tautiluokituksen taustasta on esitetty myös joitain sosiaalitieollisempia näkemyksiä, joissa autismi liitetään yhteiskunnallisiin tekijöihin kuten sosioekonomiseen asemaan (Rai et al. 2012).² Jotkut yhteiskunnallisia tekijöitä painottavat näkemykset liittyvät erityisesti autismin runsaaseen esiintymiseen maahanmuuttajien lasten keskuudessa. Sosioekonomisen aseman lisäksi tällainen syy on esimerkiksi maahanmuuttajien huono pääsy (tai hakeutuminen) terveydenhuoltojärjestelmään, josta on seurannut diagnosiin venyminen ja autismiin liittyvien oireiden paheneminen (Decoteau 2017, 170).

Somalimaahanmuuttajien omat näkemykset autismin syistä poikkeavat osittain länsimaisista syyhahmotelmista. Yhdysvaltoihin muuttaneet ja autismitutkimuksen seurauksena aktivoituneet somalit rajaavat autismin syyt kotimaastaan

1 Autismi on myös eräänlainen yläkäsite tai -kategoria erilaisille autismitutkimuksen häiriöille (autism spectrum disorders, lyh. ASD), kuten Aspergerin syndroomalle (Tuchman 2003).

2 On nähty, että perheen alhainen sosioekonominen asema – vanhempien pienet tulot, alhainen koulutus ja fyysisesti raskaat työpaikat – ennustaisi lapsen autismia (Rai et al. 2012). Toisaalta on myös esitetty, että vanhempien korkea sosioekonominen asema liittyy lapsen riskiin saada autismi-diagnoosi tai huoleen siitä, onko lapsi mahdollisesti autistinen (Rai et al. 2012; Sun et al. 2014). Tuntuu kuitenkin oudolta ajatella, että sosioekonominen asema olisi varsinainen syy autismin takana. Kysessä on enemmän autismin esiintymisen tai siihen liittyvien mielipiteiden ja sosioekonomisen aseman välinen korrelaatio, jonka mahdolliset syy-yhteydet ovat jääneet tutkimuksissa piiloon.

poikkeaviin ruokavalioon, terveydenhoitoon ja ympäristöön: amerikkalainen ruokavalio sisältää lisäaineita, ympäristömyrkköjä, geenimanipuloituja tuotteita ja vähän D-vitamiinia; terveydenhuollossa annettavat keisarileikkaukset, rokotukset ja antibiootit nähdään osittain haitallisina; kotimaasta poikkeava ympäristö aiheuttaa stressiä. Somalimaahanmuuttajien mukaan tärkein syy autismin takana on näiden kaikkien yhteisvaikutus suolistobakteereihin. (Decoteau 2017, 170, 172.)

Suomalaisessa haastattelututkimuksessa puolestaan on huomattu, että somalit eivät välttämättä pidä suomalaisten lääkäreiden diagnosoimia mielen-terveyden ongelmia lääketieteellisinä. Sen sijaan he näkevät psykologisten ongelmien syyt hengellisinä tai sosiaalisina ja ajattelevat, että niitä tulee hoitaa myös psykoterapeuttisista ja yksilöllisistä hoitomenetelmistä poikkeavin, esimerkiksi uskonnollisin, keinoin (Mölsä, Hjelde & Tiilikainen 2010 ; ks. myös Lindroos tässä numerossa). Kun somalimaahanmuuttaja saa lapselleen autis-midiagnoosin, on hyvin mahdollista, että keinoja ymmärtää ja hoitaa tautia haetaan lähtömaan kulttuurista ja sen ajatustavoista käsin. Kun autismi rakennetaan niiden varaan, autismi *performoidaan länsimaisesta normista poikkeavilla tavoilla*.

Kamppailu autismin ontologiasta

Annemarie Molin käsite *ontologian politiikka* liittyy ajatukseen, jonka mukaan todellisuus on avoin ja se muokataan käytännön toiminnassa erilaisia periaatteita noudattaen. Todellisuuksia on monia, ja ne ovat historiallisesti, materiaalisesti ja kulttuurisesti paikallisia. (Mol 1999, 75.) Näin ajateltuna autismikin rakentuu eri paikoissa ja eri aikoina erilaisiksi käsityksiksi ja käytänteiksi. Se ei ole selvärajainen ja pysyvää vaan erilaisia tarkoituksia varten muuttuvaa. Vaikka länsimaisen nykykäsityksen mukaan autismia pidetään elinikäisenä sairautena, jonka syyn uskotaan liittyvän geeniperimään, ei tautiluokituksen etiologiassa olla yksimielisiä autismia aiheuttavista tekijöistä (Tuchman 2003). Siksi sen ympärillä käytävää keskustelua on hedelmällistä tarkastella ontologian politiikan viitekehystä: autismi määritty ja muokkautuu erilaisten kontekstien mukaisesti ja erilaisia intressejä ajatellen. Autismiin tapauksessa kulttuurilla näyttäisi olevan erityisen suuri merkitys tautiluokituksen käsittämiseen. Autismiin länsimainen lääketieteellinen malli eroaa huomattavasti siitä, miten autismista ajatellaan esimerkiksi somalikulttuurissa.

Yhdysvalloissa asuvat somalimaahanmuuttajat eivät pidä autismia sairautena. He kyseenalaistavat autismin geneettisen perustan ja näkevät sen ympäristön aiheuttamana lopputuloksena. Autismia vastaava sana myös puuttuu kokonaan somalin kielestä. Geneettisen autismitestauksen kyseenalaistaminen ei liity vain somaleihin, vaan se on yleistä myös länsimaalaisten keskuudessa – on tavallista, että autismia ei nähdä synnynnäisenä tai parantumattomana vaivana vaan koetaan, että siitä voi parantua erilaisin ruumiin kokonaisvaltaisuuteen liittyvien terapiakeinojen avulla. Erona kuitenkin on, että somalimaahanmuuttajat kokevat maahanmuuttaja- tai pakolaisstatuksen sekä valtaväestöstä poikkeavan etnisyyden mukanaan tuoman yhteiskunnasta poissulkemisen vaikuttavan autismin kehittymiseen – lähtömaassa autismia ei ollut olemassakaan, se on kohdemaan syrjinnästä ja eksklusiosta seuraava tauti. (Decoteau 2017, 160–170, 172.)

Näin vallitseva länsimaiseen lääketieteeseen perustuva ontologia kyseenalaistetaan. Autismiin käsite on ristiriidassa somalien terveys- ja todellisuuskäsitysten kanssa, koska se ei kuulu niihin. Käytöstä, jonka perusteella autis-midiagnoosi annetaan kuten aggressiivisuutta ei somalialaislapsilla heidän kotimaassaan esiintynyt, vaan se nähdään oireena kohdemaan fyysikaalisesta (ruoan sisältämät lisäaineet ja geenimanipuloitu ravinto) ja sosiaalisesta (syrjintä ja ulossulkemisen käytännöt) ympäristöstä.

Koska länsimainen käsitys autismista ja sen perusteista kyseenalaistetaan näin kokonaisvaltaisesti, voidaan puhua eri ontologioista, olemisen tavoista ja todellisuuksista – autismi ei näyttäyty muuttumattomana tautina, sairautena tai kehityksen häiriönä vaan kulttuurin, historian ja materiaalsen ympäristön mukaan muuttuvana entiteettinä. Se saa myös erilaisia merkityksiä kontekstista riippuen: länsimaisen autis-midiagnoosin taustalla voi olla terveydenhuollon halu auttaa potilasta vaikeuksiensa kanssa, tämän assimiloiminen ympäristön vaatimuksiin, kun taas somalit näkevät autismin ”länsimaisena sairautena” (Decoteau 2017), jota Somaliassa ei ole olemassa. Tämä kietoo ontologian politiikan yhteiskuntapoliittisiin kamppailuihin laajemmin: ”taudin” aiheuttaja on maahanmuuttajien eriarvoinen kohtelu, yhteiskunta.

Kulttuurien sekoittuminen

Päällisin puolin näyttäisi siltä, että somalien autismin ontologia asettuu vastahankaan lääketieteellisen autismin ontologian kanssa. Tilanne ei ole kuitenkaan

näin mustavalkoinen. Ontologiat eivät ole selvärajaisia ja pysyviä vaan sekoitettavia, muuttuvia ja neuvoteltavissa. Esittelemässäni Decoteaun tutkimukseen perustuvassa tapauksessa Yhdysvaltojen ja Somalian kulttuurien sekoittuminen vaikuttaa somalimaahanmuuttajien käsityksiin autismin alkuperästä, joka palautuu niin yksilöllisiin kuin rakenteellisiin tekijöihin. Somalien ehdottamat autismin hoitokeinot ovat myös eri kulttuurien ehdollistamia, niissä yhdistyvät niin lääketieteelliset, psykologiset kuin vaihtoehtoisetkin, esimerkiksi hengelliset tai uskonnolliset, terapiamuodot (Decoteau 2017, 174). Länsimaista lääketiedettä ei täysin kyseenalaisteta somalimaahanmuuttajien keskuudessa autismin syistä puhuttaessa. Enemmänkin toimitaan osaksi sen sisältä käsin: halutaan korostaa ympäristön vuorovaikutusta ihmisen elimistön kanssa. Tässä autismin olemuksen muotoutumiseen vaikuttavat myös maahanmuuton, usein pakolaisuuden, herättämät tunteet kuten stressi sekä jyrkkä ero kotimaan ja muuttomaan terveystieteiden kanssa.

Erilaisten kulttuuristen aineiden sekoittumista voidaan kuvata *transnationaalisuuden* käsitteellä. Transnationaalisuus liittyy oleellisesti globalisaatioon. Tiiviisti ilmaistuna se tarkoittaa sosiaalisten suhteiden ylijärjestyä, valtion rajat ylittävää elämäntapaa ja -piiriä (Tiilikainen 2012, 170–171). Somalimaahanmuuttaja voi rakentaa identiteettiään, johon terveystieteet oleellisesti kuuluvat, sekä omasta että kohdemaan kulttuurista käsin. Tilanteessa henkilöä ei voida yksiselitteisesti pitää joko yhden tai toisen kulttuurin edustajana. Yhdysvaltoihin muuttava somali on enemmänkin erilaisten kulttuurien välissä ja samalla luomassa uutta omanlaistaan olemisen tapaa, jossa kansanlääkintä ja -perinteet yhdistyvät länsimaiseen lääketieteeseen. Toisaalta olemiseen vaikuttavat käsitykset ovat alun perinkin kulttuurien sekoittamia. Esimerkiksi huoli ympäristömyrkköjen ja rokotteiden mahdollisista haittavaikutuksista on yleistä muidenkin kuin somalien keskuudessa. Ihmiset eivät ole jonkin yksittäisen ja vakaan kulttuurin ”edustajia”, sillä kulttuuritkaan eivät ole pysyviä vaan muuttuvia. Länsimainen lääketiedekään ei muodosta yhtenäistä ja tarkkarajaista kulttuuria, vaikka länsimaille yhteisenä piirteenä voidaan pitää niiden terveydenhoitojärjestelmien rakentamista kliinisen lääketieteen varaan.

Lopulta kulttuurien sisälläkään ei ole päästy autismin syistä yhteisymmärrykseen. Vaikka autismikirjon häiriöiden geneettisestä taustasta ollaan länsimaissa lähes yksimielisiä, se mikä tai mitkä geenit tautiluokitukseen liittyvät, on yhä hämärän peitossa (Muhle, Trentacoste & Rapin 2004). On myös puhuttu autismista tai siihen liittyvistä oireyhtymistä kuten Aspergerin syndroomasta

sosiaalisina konstruktioina, mahdollisuudesta, että kyseessä on enemmänkin poikkeavien ihmisten luokitteluun ja assimilaatioon rakennettu väline kuin biologis-psykkinen tauti (esim. Molloy & Vasil 2002).

Geenit vai ympäristö?

Lopulta kiista autismiin kytkeytyvistä erilaisista ontologioista on yksinkertaistaen palautettavissa ikuisesti ratkaisemattomaan kysymykseen ihmiseksi tulemisen ehdoista: geenit vai ympäristö? Onko ihminen syntyessään ”tyhjä taulu”, jonka ympäristö muokkaa mukaisekseen, vai asettaako perimä rajat sille, mitä ihmisestä voi tulla? Tässä esseessä antamani esimerkkien mukaisesti keskustelu autismin syistä näyttäisi asettuvan samalla tavalla kahteen leiriin. Toisessa, somalimaahanmuuttajien asuttamassa, autismi palautuu lopulta pitkälti ympäristöön ja yhteiskuntaan, kun taas länsimaisen lääketieteen valtamassa leirissä luotto geenien ja perimän voimaan aiheuttaa autismi on vahva.

Ristiriidasta maahanmuuttajien olemisen tapojen ja kohdemaan terveystietojen välillä seuraa vaikeita tilanteita varsinkin silloin, kun maahanmuuttaja on pakolainen ja joutunut lähtemään kotimaastaan vieraaseen kulttuuriin pakosta. Miten esimerkiksi autismin hoito tulisi järjestää, kun siihen ei edes uskota? Onko länsimainen käsitys autismista somaleita diagnosoitaessa perusteltu, kun ontologiat näyttävät niin erilaisina? Maahanmuuton, globalisaation ja transnationaalisuuden kasvaessa erilaiset ontologiat lisääntyvät ja sekoittuvat väistämättä. Tulevaisuuden globalisoituvassa maailmassa voi olla yhä kyseenalaisempaa, mikä on oikea tapa olla terve tai sairastaa. Koko ”autismi”-sanana puuttuminen oman kielen sanavarastosta jo itsessään herättäisi monet muutkin kuin somalit epäilemään diagnoosin pätevyyttä. On ilmeistä, että tällaiset kulttuuriset eroavaisuudet voivat johtaa terveydenhoidon kannalta epämieluisiin ja ongelmallisiin tilanteisiin eri kulttuuritaustaisten ihmisten kohdatessa. Siksi kielellä ja kulttuurilla on suuri merkitys terveydenhoitoa koskevissa kysymyksissä.

On tärkeää tarkastella erilaisia terveyteen ja sairauteen liittyviä kiista- ja neuvottelutilanteita. Kun ajatellaan, että erilaiset näkemykset ”samaan” asiaan eivät ole vain näkemyksiä vaan todellisuuksia, avataan tietä aidolle monikulttuurisuudelle. Kenellä on valta tai kyky päättää mikä on oikea tapa olla terve tai sairastaa? Pelkästään geneettiseksi nähty autismi voi pahimmillaan johtaa eriarvoisuuden kasvamiseen, jos maahanmuuttajien omia kokemuksia taudin

yhteiskunnallisesta, yhteisöstä ulossulkemiseen liittyvästä taustasta ei oteta täysipainoisesti huomioon. On mahdollista, että tällainen diagnosointi vain vahvistaa olemassa olevia syrjiviä rakenteita, kun erilaisia näkemyksiä ei oteta tosissaan vaan poikkeamina normista.

Kamppailu erilaisten autismikäsitteiden välillä liittyy osaltaan autisminkirjon häiriöiden epäselvyyteen. Länsimaatkin luottavat tällä hetkellä erilaisiin toisistaan poikkeaviin tautiluokituksiin, vaikka niiden pohja onkin sama. Erilaisia käsitteitä autismin syistä tai itse autismita ei tulisikaan ajatella toisiaan poisulkevinä asioina vaan vaihtoehtoisina olemisen tapoina. Ne eivät ole syntyneet tyhjästä vaan ne ovat rakentuneet historiassa erilaisten tietojen ja käytäntöiden varaan. Kun tämä rakentuneisuus ja siihen liittyvät prosessit avataan, eikä vaihtoehtoisia olemisen tapoja oteta annettuina, voidaan aito yhteys eri kulttuurien välillä löytää ja kamppailu voi muuttua keskusteluksi.

Lähteet

Arkowitz, Hal & Lilienfeld, Scott O. (2012) Is There Really an Autism Epidemic? *Scientific American*. <https://www.scientificamerican.com/article/is-there-really-an-autism-epidemic/> (haettu 6.6.2017).

Barnevik-Olsson, Martina, Gillberg, Christopher & Fernell, Elisabeth (2008) Prevalence of Autism in Children Born to Somali Parents Living in Sweden: A Brief Report. *Developmental Medicine & Child Neurology* 50:8, 598–601.

Crafa, Daina & Warfa, Nasir (2015) Maternal Migration and Autism Risk: Systematic Analysis. *International Review of Psychiatry* 27:1, 64–71.

Decoteau, Claire Laurier (2017) The “Western Disease”: Autism and Somali Parents’ Embodied Health Movements. *Social Science & Medicine* 177, 169–176.

Hacking, Ian (2009) *Mitä sosiaalinen konstruktionismi on?* Suom. Inkeri Koskinen. Tampere: Vastapaino.

Hewitt, Amy, Hall-Lande, Jennifer, Hamre, Kristin, Esler, Amy N., Punyko, Judy, Reichle, Joe & Gulaid, Anab A. (2016) Autism Spectrum Disorder (ASD) Prevalence in Somali and Non-Somali Children. *Journal of Autism and*

Developmental Disorders 46:8, 2599–2608.

Honkasalo, Marja-Liisa, Salmi, Hannu & Launis, Veikko (2012) Johdanto. Teoksessa Honkasalo, Marja-Liisa & Salmi, Hannu (toim.) *Terveyttä kulttuurin ehoilla: Näkökulmia kulttuuriseen terveyystutkimukseen*. Turku: k&h, 7–24.

Keen, Daphne, Reid F.D & Arnone, Danilo (2010) Autism, Ethnicity and Maternal Immigration. *The British Journal of Psychiatry* 196:4, 274–281.

Latour, Bruno & Woolgar, Steve (1986) *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. New Jersey: Princeton University Press.

Mol, Annemarie (1999) Ontological Politics: A word and Some Questions. *Sociological Review* 47:1, 74–89.

Mol, Annemarie (2002) *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham ja Lontoo: Duke University Press.

Molloy, Harvey & Vasil, Latika (2002) The Social Construction of Asperger Syndrome: The Pathologising of Difference? *Disability & Society* 17:6, 659–669.

Muhle, Rebecca, Trentacoste, Stephanie V. & Rapin, Isabelle (2004) The Genetics of Autism. *Pediatrics* 113:5, 472–486.

Mölsä, Mulki Elmi, Hjelde, Karin Harsløf & Tiilikainen, Marja (2010) Changing Conceptions of Mental Distress Among Somalis in Finland. *Transcultural Psychiatry* 47:2, 276–300.

Rai, Dheeraj, Lewis, Glyn, Lundberg, Michel, Araya, Ricardo, Svensson, Anna, Dalman, Christina, Carpenter, Peter & Magnusson, Cecilia (2012) Parental Socioeconomic Status and Risk of Offspring Autism Spectrum Disorders in a Swedish Population-Based Study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* 51:5, 467–476.

Sandin, Sven, Hultman, Christina, Kolevzon, Alexander, Gross, Raz, MacCabe, James & Reichenberg, Abraham (2012) Advancing Maternal Age Is Associated With Increasing Risk for Autism: A Review and Meta-Analysis. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* 51:5, 477–481.

Sun, Xiang, Allison Carrie, Auyeung Bonnie, Baron-Cohen, Simon & Brayne, Carol (2014) Parental Concerns, Socioeconomic Status, and the Risk of Autism Spectrum Conditions in a Population-based Study. *Research in Developmental Disabilities* 35:12, 3678–3688.

Tiilikainen, Marja (2012) Maahanmuuttajien sairaus ja hoito transnationaalisenä ilmiönä. Teoksessa Honkasalo, Marja-Liisa & Salmi, Hannu (toim.) *Terveyttä kulttuurin ehdoilla: Näkökulmia kulttuuriseen terveystutkimukseen*. Turku: k&h, 169–189.

Tuchman, Roberto (2003) Autism. *Neurologic Clinics* 21:4, 915–932.

Tuohela, Kirsi (2012) Mitä on melankolia? Psykkinen sairastaminen kulttuurihistorian näkökulmasta. Teoksessa Honkasalo, Marja-Liisa & Salmi, Hannu (toim.) *Terveyttä kulttuurin ehdoilla: Näkökulmia kulttuuriseen terveystutkimukseen*. Turku: k&h, 58–82.